

kinek is hatalma ne legyen, de ő néki mindeneken légyen. Patvar azért az, amely az unitáriusokat kétistenüeknek tartja és mondja. mert mi egynél többet nem tartunk, mind állatja s mind személye szerint és azt mondjuk, hogy a nem más senki, hanem csak az, aki mindeneknek atyjának mondatik". (125. l.).

9. fejezet.

Az unitárius Kolozsvár református többségüvé lesz.

A református fejedelmeknek majdnem egy századig tartó uralkodása alatt az unitárius Kolozsvár református többségüvé lesz. Ennek az aláhanyatlásnak sok oka van. A szombatos üldözés és dézsi egyesség, a háromszéki eklézsiáknak a református püspök főhatósága alá rendelése mellett megkezdődött a reformátusok beköltözése és az áttérések csendes, de számunkat állandóan fogyasztó folyamata. Régen is igaz volt s úgy látszik ma is az: *mobile mutatur semper cum principe vulgus*. Az unitárius nemesek átállása már János Zsigmond halála után elkezdődött. A Sennyeiek, Sarmaságiak, Kornisok, Kamuthiak, Mikesek, Forrók, kiknek többsége unitárius volt, már a 16. század végén, részben a 17. elején a jezsuiták érdekében buzgólkodnak. Zsigmond alatt 1594—1604. években veszítettük el legerősebb világi támaszainkat. „A mai napság legrégebnek tartott erdélyi r. kath. főúri családok ősei többnyire ebben az időben, és pedig az unitárius vallásról tértek át a r. katolikus hitre“, mondja Pokoly (I. 300). Ez a folyamat a ref. fejedelmek tudatos és tervszerű vallásügyi politikája és birtokadományozása folytán tovább folytatódott, most már a református felekezet javára. Báthori Gábor alatt mélyreható és hosszú időre szóló változás történt az egyházban és az iskolában. Eddig a jezsuitákkal kellett felvenni a harcot. Mostantól kezdve majdnem egy egész századon keresztül a reformátusokkal kellett állani azt. Kezdetben mi vagyunk az erősebbek. A városi tanács kizárólag unitáriusokból áll. Kollégiumunk egyedüli a városban. A reformátusoknak nincs szervezett egyházközségük. Református írók állították ugyan s szerették volna fenntartani a kontinuitást, t. i. hogy az unitárius korszak alatt is fennmaradt a ref. eklézsia s papjaik is voltak. De Pokoly ezzel szemben azt mondja, hogy reformátusok bizonyára voltak, de nem volt református egyház. Nemsokára megalakul az is. Iskola is állítottott. Azután a városi tanácsban megkapják a helyek negyedrészt s minden negyedik évben a biróságot. Végül a város igazgatásában unitáriusok és reformátusok egyenlő arányban vesznek részt. Amint gyarapodott számuk s

nőtt befolyásuk a reformátusoknak, olyan arányban fogyott a mi számunk, zsugorodott össze befolyásunk s a Rákóczi-korszak vége felé már nagyon megfogyatkozott. Az unitáriusok ellen a szombatosság és zsidózás már elég korán, még az 1610. évi besztercei országgyűlés előtt elhangzott. A kolozsvári tanács 1608-ban, vagy 1609-ben tiltakozik a vád ellen Báthori Gáborhoz intézett folyamodványában. (K. Magvető, 1886, 349.) Ez az írás előadja, hogy szombatosoknak, zsidóhitűeknek vádolták őket, mire a fejedelem felindult „s szentegyházunkat, scholánkat akarná foglaltatni s elpecsételtetni”. Tiltakoznak ellene, hogy ők szombatosok és zsidózók volnának s könyörögnek hogy „ebben az mi szokott és megregzett religiónkban, vallásunkban tartson meg s ne engedjen egyebekkel is megháborítani”. Báthori Gábor nemcsak az óvári templomot vette el az unitáriusoktól, hanem az iskola szomszédságában János Zsigmond által épített ú. n. Apollo-palatiumot is. Ez ellen a városi tanács először Bethlen Gábor beiktatásakor 1613-ban tiltakozott, aztán ismételten 1614-ben és 1615-ben is. (K. Magvető, 1887. 114. l.) Úgy látszik, hogy Bethlen Gábor 1615-ben vissza is adta a „schola-Clastromot”, de 1628-ban megint elvette s a ref. szászoknak adta templomul, amit a 17. század vége feléig használtak is.

Báthori Gábor az 1608. évi országgyűlés végzése alapján engedélyt ad a reformátusoknak, hogy Kolozsvárt papot és nyilvános istentiszteletet tarthassanak: „Kolozsvári atyánkfiait az ő religiojokban és templomokban meg nem háborgatván, egy bizonyos helyben, az hol Nagyságod akarna praedikáltatni, cum omnibus functionibus et ministeriis ecclesiasticis.” E törvénycikk alapján 1609 márc. 20-án az óvári elhagyott templomot a reformátusoknak adományozta. Az 1612. évi szebeni országgyűlés ez adományozást megerősítette.

1610 dec. 10-én a ref. iskolának és egyháznak ajándékozta a kolozsvári határról bejövő dézma felét és a harmincad egész összegét — akkor 600 frt — úgy, hogy egyharmadrésze legyen a papoké, egyharmada az iskola rektoráé, egyharmada pedig a tanuló ifjúság tartására fordíttassék. Később Bethlen Gábor s Brandenburgi Katalin újabb jövedelmeket rendelnek az iskolának. (Török: A ref. kollégium tört. I. 15.) Ez az iskola az unitárius kollégium déli oldalán volt. Bethlen Gábor a kollégium északi oldalán levő nagy Appellatiumot később, 1628-ban a szász reformátusoknak adta, hogy ott saját nyelvükön istentiszteletet tarthassanak. Közül maradt az unitárius

¹ Jakab Elek: Kolozsvár története. II. 507, 560—561. Török István: A kolozsvári ref. kollégium története. I. 14—17.

kollégium, miből aztán sok kellemetlenség és panasz keletkezett, mert ez a helyzet nehezítette a fegyelem fenntartását.¹

A ref. iskola és egyházközség megalapítása új versenytársat jelentett. Báthori minden intézkedése azt mutatja, hogy tudatos törekvése volt az unitarizmust főfészkében gyengíteni és erőtlénné tenni, miután Dézs és Torda a Basta és Mihály vajda rémuralma alatt elveszítette reánk nézve régi jelentőségét.

Bethlen Gábor fejedelemmé választásakor Kolozsvár ünnepelesen protestált (1613 okt. 24.) az óvári templom elvétele ellen: „Mi kolozsvári bíró királybíráival, tanácsával és az universitással egész városul protestáltunk az fejedelem választásakor, minek előtte Őnsga az juramentumot praestálta volna, az ország előtt azon, hogy Báthori Gábor az elment fejedelem uniónk és privilegiumunk ellen az schola klastromunkat kedvünk s akaratumunk ellen tőlünk elvötte és kalvinista papot hozott bele. Kivel városunknak szép szabadságát violálta. Kivánjuk ezt az országtól az miképen több városok, kik régi szabadságokban vel in toto vel in parte megháborítottának, az mint az fejedelem juramentumának formájában megvagyon, hogy Ő Nsga mindeneket restauráltatni akar és felépíteni privilegiumokban. Mi is azonképen az Calviniana religion való papot az városban nem szenvedjük: és az clastromot kezünkhöz vesszük. Alioquin ha a nemes ország privilegiumunkra nem tekintene is, magunk gondot viselünk reá az mi uniónk tartása szerint.“ A következő években több ízben megújította a város a protestációt.

Igy történt, hogy a behozott Traszki pap s az oskolába az ország különböző vidékeiről begyűlt tanulók és bevándorolt református hitű polgárokból álló ref. kis gyülekezet a külvárosokba betelepített „új keresztényekkel“ nemsokára népes ekléziává nőtte ki magát.

Bethlen Gábor családjának több oldalága unitárius. Sógorságában szombatosok is vannak. De nem szerette az unitáriusokat. Maga mondja: „Én az ariánusokat fölöttem gyűlölöm és ha mit cselekedném fogadásom ellen, tehát legörömeztőbb őket üzném ki az országból“ (Erdélyi országgyűlési emlékek. VIII. 143. l.). Alatta az oktatásügy háromfelé válik. 1615 nov. 14-én megengedte, hogy a római katolikusok Kolozsmonostoron iskolát állítsanak, de a jezsuitákat nem engedte be. Késedelem nélkül megtették, az iskola nemsokára benépesült. Kezdetben csak az alsóbb, később a felsőbb tudományokat is tanították. Folyvást és céltudatosan gyöngített bennünket azzal, hogy saját felekezetét hatalmas anyagi és erkölcsi támogatásával

¹) Jakab E.: Kolozsvár tört. II. 507, 560–561. Török István: A kolozsvári ref. coll. tört. I. 14–17.

erősítette. Az 1614. évi gyulafehérvári országgyűlés kimondja, „hogy a tanulóiskolákat, amennyire minden hely értéke engedi, igyekezzenek helyreállítani és megépíteni“. Nemsokára az Óvárban megveszik Poldner András árvái házát „a reformált hitvallású diákok számára iskolának“. A kolozsvári közügyigazgatók tiltakoznak a vásár ellen, a házat a közterhek és adó alól nem veszik ki és az építést eltiltják. A szomszédok 1634 febr. 9. panaszzolják a tanács előtt, hogy „az elmúlt időben építeni kezdett“ iskola építésekor előre látták a sok veszeke-dést, bosszúságot. Két szemtanút kértek ki megvizsgálására s azok meghatározták, hogy a kőfal lyukait rakják be, hogy „a tanulók senki udvarára ne kandikálhassanak“. De a becsinálás csak így-amúgy történt. A diákok felállanak a kőfalra, feleségeikre, leányaikra vigyorognak, s nem tisztességes, de hajdukhoz illő beszédekkel illetik őket. Ők és prédikatoraik azon vannak, hogy házaikból kiturhassák őket. Az iskolából szabadon járnak be udvaraikra, fájukat lopják. Nehányszor már panasztak s kérték, hogy a romlásokat csináltassák meg s a tanulókat tartsák szigorubb fegyelem alatt. Szégyelik a velük történeteket leírni. Kérik, hogy békében maradhassanak házaikban, mert a sértéseket többé nem tűrik s a következményeket tulajdonítsák maguknak.

1622-ben a kolozsvári országgyűlés Kolozsvárt egy akadémia állítását mondja ki a Farkas-utcai zárda helyén. Ez a terv elsősorban bennünket érintett. Hiszen Kolozsvár az egyetlen város, hol még többségben voltunk s a közügyek intézésében döntő befolyásunk volt. A reformátusok száma az „orthodoxus“ fejedelmek alatt egyre szaporodott. Az áttérések is természetesen napirenden voltak.

Ez időtájt történt, hogy a szászok egy jelentékeny része elhagyta az unitárius vallást s a református egyházba tért. Az akadémia tervét a reformátusok nagy örömmel fogadták, az unitáriusok ellenben szerették volna megakadályozni annak Kolozsvárt való felállítását. Ócsárló és gúnyos megjegyzések hangzottak el az akadémia ellen, melyek kedvezőtlen hangulat keltését célozták, annyira, hogy már meg kellett fenyegetni azokat, „akik az akadémia felől per ludibrium ignominiose szólottak“. (Pokoly II. 89.). Bethlen a tervet egyéb gondjai miatt nem tudta megvalósítani s azért a gyulafehérvári iskolát segítette, támogatta anyagilag és szellemileg egyaránt. Minthogy a protestantizmus színvonala az utóbbi 20—30 év óta sülyedett, kitűnő papokat hívott be, így Váradról udvari papjául Keserői Dajka Jánost, aztán Vári Alatus Jánost, Milotai Nyilas Istvánt. Heidelbergbe a maga költségén kiküldötte Gyöngyösi Andrást, a későbbi kolozsvári papot, Váci Pétert, Geleji Katona

Istvánt, Fehérvári Jánost, Bojthy Gáspárt, Szilvási Mártont és másokat. Állandóan nagy gondja volt arra, hogy egyházának kitűnő papjai legyenek és sok jó iskolája és azoknak képzett tanárai. A kolozsvári iskolát újabb adományokkal gazdagította s a régieket megerősítette.

Pokoly védelmezni próbálja Bethlent a felekezetiesség vádjától, mellyel illették s amellyel kivitte, hogy a ref. egyház ebben az időben „úgy számban, mint szellemi erőben jóval a többiek felé emelkedett“. De mégis kénytelen elismerni, hogy bizonyos szempontból felekezetiességnek is lehet tekinteni, hogy a ref. egyház megszilárdítására oly nagy gondot fordított. Báthori Gábor alatt megindult s alatta beteljesült az az irány, melynek legjellemzőbb vonása az, hogy az állami életet reformátusok vezetik. Az unitárius egyház, miután ismerte a fejedelem érzületét s látta a szombatosok ellen indított hajszát, a ref. püspök közigazgatási és fegyelmi hatáskörének más egyházakra kiterjesztését, a „major pars“ törvénye gyakorlati célzatát, védelmi állásba húzódott vissza s magatartása inkább szenvedő, mint cselekvő.

Rákóczi az orthodox egyháznak nemcsak buzgó, hanem „szinte vakbuzgó“ híve volt. Alatta a „református egyháznak legkiemelkedőbb törekvése az unitarizmus megtörése“, mondja Pokoly, miben a fejedelem és tanácsosai teljesen egyetértettek. Tanácsosai Geleji Katona, a gyulafehérvári tanárok (Alsted, Bisterfeld, Piscator, Medgyesi, Keresztúri) nem erdélyi származásúak s nem a vallási türelem képviselői. Természetes, hogy ez a türelmetlen és kizáró egyházpolitikai szellem a magánéletben is érvényesült és a családi kötelekekre is kiterjedt. Gróf Bethlen Miklós önéletírásában mondja, hogy miután atyja is azt ajánlta, feltette, hogy pópista vagy unitária feleséget sohasem vesz, hanem maga vallásán valót. Petrityevity-Horváth Kozma önéletírásában² a vegyes házasságokban látja okát az unitárius vallás hanyatlásának. Atyja unitárius, anyja református, „amely egyenetlen házasság miatt apadott és pusztult az Istennek ő szent felségének együgyü anyaszentegyháza eleitől fogván s félő az is, ne érje Erdélyben végét az unitárius religionak, ha egyéb erőszakos oppositiotól megoltalmazza is Isten ő szent felsége.“ De nemcsak az atyja „vétkes a dologban“; többen és sokan cselekedték ezt. Torockai Zsigmond pópista, János kálvinista feleséget vett, utódaik mind anyjuk vallásán vannak. Bethlen Ferenc neje Kemény János testvére. Fiai kezdetben unitáriusok, de később „elhanyaglottak“, ha Isten nem könyörül rajtuk. Angyalos István, Keresztesi Ferenc,

² Thaly Kálmán: Történelmi kalászkok 1603—1711. Pest, 1862.

Bethlen Farkas, stb. Jaj mindazoknak, akik házasságuk által alkalmat adtak arra, hogy az unitárius egyház apadjon és fogyjon. S jaj neki magának is, „mert ő is azon veszedelmes hajóban evez”.

Rákóczi uralkodása elején mélyreható változás történt Kolozsvár közigazgatásában. A reformátusok, mióta Báthori Gábor és Bethlen alatt számuk állandóan gyarapodott, nehezen szenvedhették, hogy Kolozsvár város igazgatásában, melyet eddig kizárólagosan unitáriusok végeztek, nem vehettek részt. „Vágyakozó szemekkel tekintettek a lőtéri szép nagytemplomra is, melyet számbeli kisebbségük dacára is fejedelmi kegyben bizakodva szerettek volna megszerezni”. Bethlen alatt azonban ezt nem remélhették s Gyöngyösi, a kálvinisták esprese meghalt, mielőtt fáradozásának eredményét látta volna. „Az Isten nem engedte ezt meg neki, mert nem járt az Isten parancsolatjában, hogy a másét hamisan ne kívánja”, mondja Segesvári Bálint. De azért a város közigazgatásában való érvényesülés és a nagytemplom utáni vágy erősen élt a szívekben. A reformátusok élén magyar részről Váradi Miklós, szász részről Filstich Péter, tekintélyes polgárok, 1635-ben már határozottan kívánták a városi tanácsban és hivatalokban való részesedést, sőt a nagytemplomot is. „Szinte forradalomra került a városban a dolog december vége felé”, mikor a fejedelem is Kolozsvárt volt, aki lecsendesítette a zavart s intette az unitáriusokat, hogy a lakosságnak több mint egyharmadát tevő reformátusokat ne zárják ki továbbra is a város vezetéséből.

Segesvári Bálint naplójában így írja le (Erdélyi tört. emlékek. IV. 209.): „In Anno 1635 tanácskoztak a kálvinisták egymás közt, hogy az fejedelemtől megnyerhessék a piacon levő templomot és a bíróságot is, hogy egy esztendőben kálvinista legyen, másban ismét az unitária religión való. De az istennek kegyes providentiájából az ő álnok tanácskozások semmivé lőtt, mert az becsületes város és tanács az ő igazságokat az fejedelem eliben provokálták és így az fejedelem Rákóczi György megcsendesedék, az hol az városi kapukat is későn nyitották meg Sz. István napján azon dolog miatt. Immár ezt tudták a kálvinisták, hogy teljességgel kezekben van a nyereség, de már abbanszakada és nem lehet kivánságok szerint a dolog, az hol elvégezték volt immár közöttük, ki legyen bíró, királybíró, polgár”.

Közbejött a Ravius keltette viszály, s az 1638. évi gyulafehérvári országgyűlés végzése, amely aggodalommal töltötte el az unitáriusokat. Az év elején felszólította a fejedelem a városi tanácsot a hivatalok megosztására, de ez vonakodott. A fejedelem országgyűlés elé akarta vinni a dolgot. Az unitáriusok

félvén a rossz kimeneteltől jelentették, hogy az egyezkedés megkezdődött. Megállapodtak, hogy először a fejedelem biztosítsa őket jogaik, kiváltságaik, vagyonuk iránt s azután kötelezik magukat, hogy amit kíván a reformátusok részére, teljesítik. 1638. május 10-én adta ki a fejedelem megnyugtató írását.

Eszerint biztosítja a kolozsvári unitáriusokat, hogy törvényes szabadságaikban megtartja s az orthodoxok őket templomaikban, iskoláikban nem fogják soha háborgatni, hogy „az mi orthodox religionkon levő közlük lakó atyjokfiai semmi időben az ő templomokhoz, plebania-házokhoz, scholáikhoz és azoknak proventusához, se azokra való gondviseléshez az mint ekkorig, úgy ezután is semmi közöket nem mondják, nem tartják.“ Nemsokára kiadták az unitárius főbiró, több tanácsos és tagok a város pecsété alatt írásukat, melyben elmondják, hogy „látván a religio végett való egyenetlenséget és gyűlölséget s ezt szép egyességre akarván hozni, inkább akartak a fejedelem kegyelmességéhez ragaszkodni, mint az országgyűlés határozatát bevárni s azért a „következő articulusokra mentünk és léptünk“ : 4 év alatt 25 orthodox vallású férfit bevesznek a százférfiak közé ; az alsó tanácsba pedig hármat, a jövő karácsonykor Filstich Lőrincet, 1639-ben Váradi Miklóst, 1640-ben a harmadikat s ezt úgy folytatják, hogy a felső tanácsban mindig 25 orthodox legyen, az alsóban 3, együtt 28. Megengedik az orthodoxok közül a biróválasztást is minden negyedik évben, de úgy, hogy régi usus szerint az illető előbb sáfár és adószedő legyen, mert e két tiszt viselése által „tudhatja meg városunkban levő minden rendbeli embereknek sorokat, állapotjokat s a városnak minden teherviselését.“ Városunkban az orthodoxa religion való atyánkfiái templomikhoz, scholájokhoz és annak proventusához és azokhoz való gondviseléshez semminemű közünket nem mondjuk s nem tartjuk. Az orthodox prédikátorok és kántorok s mesterek házait szabadságban tartjuk, adót rajtok nem veszünk, sem más teherviselésre azoktól nem kényszerítjük . . . Az ország unioja ellen semmi úton-módon és szín alatt az orthodox religionak s azon való atyánkfiainak oppressiojokra nem ügyekezünk s személyek ellen religionkra nézve gyűlölséget, haragot, bosszúállást nem viselünk, kárt nekik nem teszünk ; ha pedig ez ideig az religio miatt valami idegenség lött volna is közöttünk, azt utrinque egymás között in perpetuum sopiáljuk ; hasonlóképen az orthodoxa religion levő minden rendbeli atyánkfiái is mindezeket nekünk praestálják, az országnak közönséges unioja és mostani végezésünk szerint, ha az unioban specificált poenát el akarják távoztatni“.

Nagyjelentőségű egyesség, mely Kolozsvárt, az egyetlen városban, hol még többségben voltunk, a közhatalmat és politikai jogokat megosztotta: a mi hatalmi körünk szűkült, a reformátusoké bővült. A dézsi complanatio ideje ez, melyben az egyház léte forgott kockán s bámulni lehet a tanács bátorságán, hogy előbb biztosítani akarta jogaikat s csak azután teljesítette a fejedelem kívánságait. A közhatalom e megosztásának jelentőségét csak akkor tudjuk igazán megítélni, ha meggondoljuk, hogy a kollégium fenntartója, kormányzója a városi tanács volt, amely annak minden szellemi és anyagi szükségleteiről gondoskodott. Ezután már ez a gondoskodás óvatosabb lett és szűkebb térre szorult.

Rákóczi azonban nemcsak helybenhagyta az egyességet, mely a reformátusokat az egyetlen unitárius többségű város igazgatásában jelentékeny jogokhoz juttatta, hanem az óvári templomban és az Appellatiumban szorongó reformátusok emelése végett az országgyűlésen határozatot hozatott, hogy a Farkas-utcai régi templomot felépíttethesse s iskolát emelhessen. Az 1633. évi országgyűlés kimondotta, hogy noha az ország szegénységét érzik, mindazonáltal, hogy a fejedelem a végházak és a kollégium építéséhez jobb móddal hozzáláthasson, ígérték minden kaputól 1—1 frtot adóval együtt, a Részekbeli vármegyét is ideértve. Az 1557. évi szekularizációkor országos segéllyel felekezetenküli iskola alapítását határozták, Báthori István nagyobb részt saját költségén jezsuita kollégiumot alapított. Rákóczi országos adóból akarja megépíteni a Farkas utcai ref. templomot és iskolát. Pokoly szerint ez a törvény (1633) tulajdonképen az 1635. évi egyesség következménye, mert ebben a reformátusok megígérték, hogy az unitáriusok főtemplomához és egyházi jövedelmeikhez soha semmi közüket nem tartják. Ez az okoskodás egy filius ante patrem furcsa példája.

A fejedelem még abban az évben hozzákezdett a templom építéséhez. A belső Farkas-u. templom és iskola építése javában folyt, mikor 1641-ben az első ref. bíró választatott. Az egyház nagy ünneppel akarta megülni e „márványkőbe metszendő“ fejedelmi cselekedetet. Geleji püspök zsinatot hívott össze Kolozsvárra, melyen megjelent a fejedelem is, felesége, kisebbik fia fényes udvari népe kíséretében. Vitatkozást rendeztek, de hogy ne csak „vázakkal, vagy árnyékokkal harcoljanak“, a fejedelem meghívta az „ott való ellenkező tanítókat“, püspököt, plebánust, szász papot és scholamestert. „Az öregei — mondja Geleji a Titkok titkában — néminemű mentségekkel élven (de csak a nemakarás, vagy nemmerés volt az oka) magokat elvonák, hanem a scholamestereket küldék elé, akik is két napokon

eléjövén, többször őket, noha Nagyságod reájok eléggé izengete s a magok rendén levők által is inteté, elé nem veheték". A theologiában „igen forgottlanok", minden okoskodásuk „inkább csak természeti ratiokból állott" s a ref. minden feleletére „csak azon bakot nyúzták" s néhány „szavukat a másikkal nyakon csapták". Azt vitatták, hogy a Krisztus az isteni cselekedetekben az atya mellett „csak eszközi ok legyen". Oly igen megszorogató Bisterfeldius uram őket, „hogy magokat sokakból nem expediálhatták, hanem ingenue megvallották, hogy ők azokról nem elmélkedtenek volt". A disputáció előtt tartott prédikáció indította Gelejit a *Titok titka* megírására.

Igy mondja el ezt a vitát Geleji. A Fasc. írója is megemlékszik róla (Fasc. I. 217.) s hozzáteszi, hogy a rektor és lektor „sat laudabiliter se in opponendo gesserunt". Nem lehetett nagy kedvük a vitatkozásra, hisz még élénken emlékezhettek Csanádi esetére, akit 1618-ban alig tudott megmenteni a kemény büntetéstől a fejedelemnek előre kiadott biztosító levele. Kolozsvárt, „az unitáriusok hegyen épített városa", (Pokoly) lassanként a református lakosságnak a beköltözések, átállások, térítgetések következtében való megszorodásával elveszítette unitárius jellegét s II. Rákóczi uralkodása vége felé már „túl-nyomólag református színezetűvé vált." (Pokoly 2, 148). A reformátusok 1655-ben az unitáriusokat az I. Rákóczival kötött egyesség megszegésével vádolták. Ezek meg lévén félemlítve, nem akarták az ügyet perre vinni, hanem a fejedelem kegyelmére bízák. Így jött létre 1655 márc. 8-án egy egyesség, mely a város igazgatását fele-fele arányban az unitáriusok és reformátusok között megosztja. Az egyezés pontjai:

1. Ezután a kihaló unitárius százférfiak helyett reformátust választanak, míg számuk 50-re megy, de addig is a 25 ref. szavazatának jogereje annyi lesz, mint a 75 unitáriusénak.

2. A következő választáskor 6 unitárius és 6 ref. szenátor választatik.

3. A fő- és királybiróság felváltva megy a két felekezett között.

4. Mindkét vallásúaknál egyik évben a főbiró magyar, másikban szász.

5. Így változzék a jegyzői tiszt.

6. Az alsóbb hivatalokban is egyenlő joguak legyenek, a céhmesterséget is egyenlően viseljék.

7. Temetésnél, keresztelésnél az unitáriusok ne avatkozzanak a reformátusok dolgaiba s vallásos ügyeik igazgatásától tartózkodjanak.

8. Ha valakinek panasza van, terjessze elő mindkét vallás képviselői előtt. (Jakab E. Kolozsvár tört. II. 700.)

Ez egyesség nagy hanyatlást mutat az unitáriusok részéről. Nehezen tűrhették intézkedéseit, mert Barcsay fejedelemsége idejében, a Rákóczi-ellenes hangulatot felhasználva, Beke püspök az 1659 febr. 26. besztercei országgyűlésen kísérletet tett arra, hogy ez egyesség hatályon kívül helyeztessék. Igazságtalan és elfogult rendeletek és hatalmaskodások miatt kellett szenvedniök. Beadott kérésükben panaszolják, hogy az unitáriusokra és maradékokra „sub amissione omnium libertatum et immunitatum ipsorum” vetettek poenát, a ref. urak pedig immunisok minden poenától. Kívánják, hogy a terhet mindenik religio egyaránt viselje, hogy ne legyen religiónk oppressiójára. Sérelmes az is, hogy a temetés és keresztség felől is a politikusokra büntetés vettetett. „Holott Kolozsvárt a temetések dolga kiváltképen az deákokra néz, ők az hova temetésre hívják, csak elmennek, nem tudakoznak az religio felől. A keresztelés pedig a papok dolga, néha 10 gyermeket is visznek egyszerre kereszteni s ilyenkor valamely ref. oda küldheti gyermekét kereszteni, nem tudván, ki gyermeke és nem ismervén sem apját, sem anyját, ítélje meg az Isten és a szent igazság, hogy holott az ilyen sem hírvél, sem tanácsokkal nincsen az politikusoknak, hogy az ilyen casusért immunitásokat és recepta religiojokat elveszessék.” A kérésnek azonban nem lett semmi eredménye.

Ennek a szerződésnek az alapján rendelte el Rákóczi 1655-ben, hogy a főtéri templom körüli boltok, valamint a szentpéteri malom évi bérének fele adassék a ref. papoknak, amit 1670-ig birtak is. Ekkor az unitáriusok orvoslásért folyamodtak a gyulafehérvári országgyűléshez, ahol Koncz püspök is jelen volt. A jejedelem nem engedte meg, hogy benn maradjon az unitáriusok ügye tárgyalásánál. A püspök kiküldte süvegét és pálcáját s mint nemes ember benn maradt. Az országgyűlés azt határozta, hogy e kérdés tárgyalása alatt az összes unitáriusok távozzanak el. Engedelmeskedtek, de írásban tiltakoztak. A végzés nem maradt fenn. De a püspök ápr. 19-én Gyulafehérvárra ment s úgy látszik, ekkor eszközölte ki, hogy a boltok jövedelme továbbra is az unitáriusoké legyen. Kitűnik ez Forgó István és Enyedi Péter kolozsvári ref. lakosok tiltakozásából (1670 jul. 30.) a kolozsmonostori konvent előtt. Ebben előadják, hogy Rákóczi alatt kötött egyesség szerint a városban mindenből a fele rész őket illeti. Ezt birták is, de Koncz püspök erőhatalommal elfoglalta „az ország articulusa ellen”. Ennek ők ellene mondanak s tiltakoznak addig is, míg jogaikat, ahol helye van, megkereshetik. (Jakab Elek, Kolozsvár tört. II. 818.)

Bánffy Dénes főkapitány 1666 okt. hóban a piaci templo-

mot el akarta foglalni. Be is indult Gyaluból, de a nagy hidon kocsija letörött. A fejedelemnek pedig nem sokkal azután Kolozsvárra jöttében fia meghalt. Ezek a baljóslatú események akadályozták meg szándékuk kivitelében. Mikor az unitárius püspök a főkapitány előtt bizonyítgatta, hogy a piaci templomhoz és hozzátartozó javakhoz nincs egyenlő joga az orthodoxoknak, a főkapitány azt mondotta: „Ha az unitáriusok joga oly erős és nagy is, mint amily vastag a torony, mégis el fogja azt venni tőlük”. (Jakab E. Kolozsvár tört. II. 818.)

Ezután nem sok alkalom nyílt a reformátusok és unitáriusok között az egyenlenségre. A reformátusok elérték céljukat: a legerősebb unitárius városban megkapták a közhivatalok viselésében az egyenlő jogosultságot. És mindinkább közeledett az az idő, midőn a Habsburgok hatalmának terjeszkedésével a közös ellenféllel szemben egy sorban vállvetve kellett volna küzdeniök.

10. fejezet.

Lengyel unitáriusok.¹

Lengyelország az utolsó Jagelló Zsigmond Ágoston (1548—1572) alatt csaknem teljes vallásszabadságot élvezett, ami akkor páratlan volt a világon, az egy Erdélyt kivéve. Alatta 1552—62-ig szüntették meg a rendek a papi törvényszékek ú. n. executióját, ami azt jelenti, hogy a katolikus püspökök eretnekek ellen hozott ítéleteit az államhatalom többé nem hajtotta végre. 1552-től kezdődik az általános hitújító mozgalom. Sok gyülekezet alakult az ország minden részében, mely a hitújításhoz csatlakozott. Az országgyűlés 1556-ban, tehát egy évvel hamarabb mondta ki a lelkiismeret szabadságát, mint az erdélyi: „minden nemes ember oly vallást fogadhat el s olyan istentiszteletet tarthat házában, amilyen a lelkiismeretével meg egyezik, csak hogy az a szentíráson alapuljon”. Ez a törvény

¹ Jakab Elek: Magyar-lengyel érintkezések a XVI—XVII. században. Századok. 1892. Buzogány Áron: Augusztinovics Pál életrajza, tekintettel a lengyel unitáriusok történetére, Ker. Magvető, 1868.

Jakab E.: Adalékok a magyar és lengyel unitáriusok közötti régi testvériség viszony megismeréséhez. Ker. Magvető, 1894.

Merczyng H.: Az unitárius hitújítás Lengyelországban, 1560—1660-ig. Ker. Magvető, 1912. Miklós Ödön, Statorius János lengyel socinianus lelkész levele Frank Adám kolozsvári unitárius lelkészhez 1638-ból. U. o. 1917. Glazowszky Adám: Unitárius egyházközösségek és szenátorok a régi lengyel köztársaságban. K. Magvető, 1905. Dr. Sztripszky Hiador, Ukrajna és az unitarizmus. U. o. 1915.

a lengyel protestantizmus alapja. A hitújító mozgalom tetőponjtát érte el az 1570. évi sandomiri zsinaton, hol a három egyház — lutheránusok, kálvinisták és cseh testvérek — unióba léptek, amit később sokszor nem tartottak meg. Az 1573. évi országgyűlés kimondotta az *általános türelmet* inter dissidentes de religione christiana, mellyel az országban *minden felekezetet törvényesen egyenjogunak* nyilvánított, de a nemességnek jobbágyaikra nézve a vallást illetőleg is szabad rendelkezési jogot adott.

Ami közelebbről az unitárius reformációt illeti: az első, aki 1556-ban elvetette a háromság tanát, Genezius, kit a kálvinisták 1558-ban kizártak magok közül s megfosztották papságától. 1560-tól Pauli György nyilvánosan hirdeti az antitrinitárius és új christologiai nézeteket. 1563-ban Krakow körül 30 gyülekezet kiválik a luth. egyházból s megalkotják az *ecclesia minort*, azaz a lengyel unitárius egyházat. Ugyanakkor elterjednek az unitárius nézetek az ország keleti részében Litvániában is, hol a mozgalom feje Radzivill herceg.

De a mozgalom további terjedését a következő tizedekben gátolta az antitrinitárius egyház kebelében keletkezett sok szekta. 1570—90-ig annyi véleménykülönbség állott elé, mint csaknem a kereszténység első napjaiban. A sok veszekedés, civódás sokakat visszatérített a kath. egyházba. Socinus Faustus e különböző szektákat egy antitrinitárius egyházba igyekezett egyesíteni, melyet halála (1604) után *lengyel testvéreknek* és *szocinianusoknak* is neveztek. Központjuk Rakow, a „szociniánus Róma“, mások szerint a „szarmát Athén“, hol egyetemi színvonalú főiskolát és nyomdát állítottak. Socinus főmunkája a rakowi káté, mely 1605-ben, tehát halála után, lengyelül,

609-ben latinul jelent meg s mely az összes lengyel unitáriusokat dogmailag egyesíti. Ez időtől fejlődött és erősödött az unitarizmus egységben s tovább terjedett 1620 táján Volhíniában is, hol a nép a kisorosz, a görög egyházhoz tartozott.

De a lengyel unitarizmus sorsa nemsokára rosszra fordult. A jezsuiták 1561-ben behozatván elkezdték ellensúlyozó munkájukat, amely III. Zsigmond alatt (1588—1632) mind nagyobb tért foglalt s mind támadóbban lépett fel. Az unitáriusok látván a veszedelmet, több ízben s utoljára 1619-ben megkísérelték a szövetséget a reformátusokkal, de sikertelenül. 1638-ban panaszt emeltek a szocinianusok ellen, hogy két rakowi tanuló a Krisztus-képre nyíllal lövöldözött. Erre a szenátus az unitáriusok rakowi templomát, főiskoláját és könyvnyomdáját bezáratta, papjaikat, tanáraikat száműzte. Azután más városokban is folytatódott az üldözés. Iskolájukat Wolhíniába tették át Kisielinbe. 1644-ben az országgyűlés semmis

ürügy alatt ezt is megszüntette. 1647-ben Schlichtingius János unitárius hittudóst száműzték s az unitarizmust védelmező lengyel nyelvű munkáját bakó által megégették. 1655-ben az országot minden oldalról ellenség szorongatta: a svédok Károly Gusztáv alatt, s keletről az oroszok. Általános felkelés mentette az országot, de a felkelést a katolikusok erős fanatizmusa követte. Békekötés után bosszújukat az eretnekeken — a svédok is azok voltak — töltötték ki. Az 1658. évi országgyűlés kimondotta, hogy az 1573. évi türelmi törvényt nem terjeszti ki a Krisztustagadókra és az unitáriusokat felhívta, hogy 3 év alatt katolikusok legyenek, vagy pedig javaikat eladva az országot örökre hagyják el. Eltiltották az unitárius istentiszteletet és megtiltották, hogy ev. hitre térjenek. Az 1659 országgyűlés már csak egy évet tűzött ki s 1660 jul. 10-e volt az utolsó határnap a lengyel unitáriusokra nézve. Nehány száz lengyel nemes család meggyőződésének mindent feláldozva elhagyja az országot. Még ma is tisztelettel kell meghajolnunk e hithűség előtt.

Igy történt, hogy az „a nagylelkű Lengyelország, mely a 16. század közepén tárt karokkal fogadta a nyugati országok üldözöttjeit s menhelyet adott a vallási meggyőződés zaklatottjainak, a 17. század közepén szűkkeblű ridegséggel saját gyermekeit kergette tűzhelyeitől idegen földre”.

A száműzöttek útra keltek tehát Poroszország, Szilézia, Németalföld, Németország és Svájc felé. Egy 380 tagú csoport Erdélybe indult Magyarországon át. A határon rablók támadták meg őket s mindenükből kifosztották. A kirablás — amint Uzoni írja — Przipcovius lengyel író szerint a német császári katonaság által történt, kiket erre a szerencsétlenek üldözői bujtottak fel. Ez az eset s Erdélyben a fejedelemsválasztás miatt dúló belháború sokakat visszatérésre birt. 30—40 család Erdélybe jött s ezek Bánffihunyadon, Bethlenben, Ádámoson, Arkoson és Kolozsvárt telepedtek le. Hogy milyen állapotban voltak ezek a szerencsétlen száműzöttek, olvashatjuk az 1661. évi március 15. kolozsvári zsinatnak az esperesekhez intézett körleveléből, melyben a híveket segélyezésre hívta fel. Eddig táplálták őket, de „gyenge állapotunk szerint, melybe ezernyi szomorú esemény, városunknak vadul dühöngő tűz által elpusztulása, mind az egész országnak, mind különösen Kolozsvárnak a törökök és tatárok által kétizben kegyetlen megsarcoltatása és kipusztulása miatt jutottunk”, tartanak tőle, hogy szükségükön segíteni nem fogunk tudni. A kolozsváriak a mezteleneket ruhával, az éhezőket élelemmel, a szegényeket útiköltséggel, az elfáradtakat kocsival látták el, falaik közé, hajlékaikba, karjaikba, ágyaikba fogadták.

Azt a szinte védnöki, vagy bírói szerepet, amelyet a lengyel unitarizmus annál fogva, hogy előbb keletkezett, az erdélyi unitarizmus felett a 16. században gyakorolt s melyet ez kegyelettel elismert, most azzal fizették vissza, az erdélyiek, hogy szeretettel teljes részvétellel fogadták házaikba s minden módon segítették őket.

A pestis is áldozatokat követelt tőlük úgy, hogy alig maradt 30 családfő életben közülök. De a trinitáriusok ezeket sem akarták megtérni s az unitáriusoknak ki kellett mutatni, hogy a fejedelem engedélyével jöttek be s az ő eklézsiájuknak tagjai s nincs semmi ok rá, hogy az ország törvényeinek kedvezéséből kizárassanak. Így lett vége az üldözésnek. A Monostori út déli oldalán a várkaputól nem messze egy házat vettek: a *lengyel eklézsia háza*, itt lakot papjuk, itt tartották istentiszteletüket.

A lengyel unitáriusok számbeli és szellemi gyarapodást jelentettek nekünk. A ref. fejedelmek alatti elég nagymértékű átállások után támadt hiányokat némileg pótolták. Kitűnő tudósok és egyházi szónokok kerültek ki soraikból.

A kolozsvári magyar és szász polgárság közti viszonyt sok civódás után 1568-ban a királyi törvényszék szabályozta. E szerint mindkét nemzet saját nyelvén tartotta a nagy- és kistemplomban felváltva az istentiszteletet s más egyházi szertartásokat. A kollégiumban is magyar rektor után szász következett s magyar rektornak szász lektora volt s viszont. A szászoknak tehát németül beszélő pap kellett. Az erdélyi szász-ság az universitása végzése következtében lutheránus maradt s unitárius papot nem képeztetett. Kolozsvárnak tehát kívülről kellett szabadelvű, németül beszélő papokat behozatni. A plebánusnak és papoknak, mert kevés volt a jövedelem, szükségből sokszor tanítaniok kellett a kollégium felső tagozatán lektori s nem ritkán rektori minőségben is.

E viszonyok következtében került be első külföldi gyanánt Lengyelországból Erasmus János, előbb másod papnak, majd 1593-ban plebánusnak. Második lengyelországi predikátor Radecius Bálint, a luklavicei iskola rektora; először pap, később rektor, 1616-tól 1632 aug. 18-ig püspök. Fia, János, szintén a szászok prédikátora, 1664-ben halt meg. Másik fia, Mihály, lektor. Utána következik Stegmann Joachim, a rakowi iskola rektora, előbb szász prédikátor, nemsokára rá rektor. Stegmann után Frank Ádám, a rakowi iskola rektora, a szász prédikátor, kivel három lengyel úr is jött „látásnak okáért“ Kolozsvárra s kiket 1633 jul. 27-től aug. 12-ig tartó itt időzés után Ördög András és Huszár Péter tanácsosok Bártfáig kísérték visszafelé útjukban. Ez a három lengyel úr: Stasiczki, Stoiniczky és Kresz.

kiknek nemcsak Frank elkísérése volt a célja, hanem az, hogy vallásuk követőit felkeressék, velük összeköttetéseiket fenntartsák. Stoinsky az a Satorius János, lengyel szocinianus lelkész, aki 1638-ban Hollandiából Frank lelkészhez Kolozsvárra levelet küldött. 1612-ben, 23 éves korában, Rakowban lelkész, 1638-ban Lengyelországból elűzve, Hollandiába menekült, ott volt 1639 ápr. 8-ig, mikor az amszterdami polgármesterek felszólítására elhagyta az országot s visszament Lengyelországba, hol 1654-ben meghalt. Levelében írja: kíváncsi és ég a vágytól, megtudni részletesen, mi történt a szombatosokkal, főleg azért, hogy holland barátaik meggyőződhesse, hogy üldözésüknek nem ők az okai; és azt is szeretné tudni, hogy vége van-e már annak a szerencsétlen veszekedésnek, amit Ravius az övével kezdett? Mert bár száműzött, semmi sem vesztheti el az ő erdélyiek iránt való érdeklődését. Ennek a levélnek jelentőségét az adja meg, hogy Rákóczi maga küldte el Hollandiába, még pedig Bisterfeldtől s amint Voetius megjegyzi, „kétségtelenül a ker. vallás iránti szeretetből és a hollandok figyelmeztetésére“. Látszik ebből is, hogy az unitáriusok gyengítése és letörése s a református egyház erősítése nemcsak Erdélyben, hanem az ország határain kívül is szíven feküdt. Ez időben az egyházi mozgalmaknak erősen internacionális jellege volt. Voetius a levélhez készített jegyzetekben a remonstránsokat gyanúsítja, a zsidókat Dávid F. követőinek mondja. Satoriuszt azzal vádolja, hogy nem sikerülve Lengyelországban és Erdélyben a tanok elterjesztése, most erre az országra vetették szemüket. A levél kiadásának célja az, hogy a szociniánizmusra csapást mérjen, ha a holland remonstránsok között is volnának hivei.

Lengyelországból 1648 máj. 20-án hozták Baumgarth Bálintot rektornak, ki Frank halála után prédikátor is lett s e két hivatalt 1661 jun. 11-ig vitte, mikor plébánussá választották. A Lengyelországból jött rektorok és lektorok sorát Palaeologus nyitja meg. Azután következnek: Pinczovita Mátyás, Franken Keresztély, Fischer Simon, Bohemus János, s a már említett Radecius Mihály, Koblanyiczky János, Lakovius András, ki 1672 óta a lengyel papi tisztet is vitte, Guzovius Hieronymus, Vissovatus András, Gejza János és Gejza József. Ezeknek életrajzi adatait l. az *Igazgatók és Tanárok* c. fejezetekben.

A teljesség kedvéért álljanak itt még a kolozsvári lengyel unitárius eklézsia prédikátorairól a következők:

Első papjuk Seidliczky Pál és Damjanovics János. Utóbbi nemsokára egy kis csoporttal Bethlenbe költözött át, az akkor unitárius Bethlenek oltalma alá. Siedliczky 1661 jun. 25-én meghalt. Helyébe Damjanovics jött be Bethlenből, de néhány év múlva a sok sanyargás következtében meghalt.

Harmadik papjuk Lakovszky (Lacovius) András, aki előbb (1666) lektor s ezután 1668-tól a lengyelek papja. Jakab Elek azt is mondja róla, hogy a nagyobb iskola rektora is volt. Allítását okmányokkal nem támasztja alá. Talán Baumgarthus másodizben való igazgatása alatt mellette „ügyvivő”? Utána Gejzonovics (Geyzanovius) János következett 1694 jul. 5-én, ki a bethleni gyülekezet lelkésze volt 1692 óta. Zágorszki Kristóf 1700-ban lett pap. Később Poroszországba költözött családjával együtt s ott is maradt.

Ettől kezdve egy darab ideig nem rendes papok szolgáltak, hanem tógás diákok, mint kiségitők. Ilyen volt Gejzanovics fia, szintén János, a parvisták tanítója, 6 évig lengyel létére a kollégium ősi szokása mellőzésével szenior, majd külföldi akadémista s 1731-től lektor. Aztán Wissováti András, szintén tógás diák.

Kilencedik rendes pap 1722 jan. 23-tól Wissováti. 1736 jan.-tól 1742 aug. 29-ig Boguslavszky János tógás diák szolgált: ettől kezdve 1749 nov. 16-ig Szaknovics Izsák, szintén rendkívülileg. Ekkor a külföldről hazajött Boguslavszky lett rendes pap 1764-ben bekövetkezet haláláig. Utolsó rendes pap volt Szaknovics, ki 1748-tól verespataki pap volt, onnan Kolozsvárra vitetett. Meghalt 1792-ben, mikor a megapadt és megmagyarosodott lengyel unitáriusok egyesültek a magyar unitáriusokkal, házukat eladták s segítették magyar hittestvéreiket templomuk felépítésében

Igy adja elé a kolozsvári lengyel unitárius eklézsia megszűnését Buzogány Augusztinovics életrajzában (K. Magvető, 1868. 24.), mit Jakab Elek a lengyel-magyar érintkezéseket tárgyaló értekezésében (Századok, 1892. 390) megjegyzés nélkül átvesz. Az egyesülés azonban már 1784 febr. 8-án (Eklézsia jegyzőkönyve 190—191.) történt, amint Jakab Elek egy más dolgozatában (Ker. Magvető 1882. 88) maga is megállapítja, mikor a lengyel eklézsia kurátorai Sinczki Gábor és Ferenc a magok s a még életben levő s az Isten beszédjét lengyel nyelven hallgató atyafiaknak nevében és képében megkeresték a magyar unitárius eklézsiát és jelentették, hogy mivel eddig is a matereklezsiától csak nyelvben különböznek, egyebekre nézve a magyar eklézsiával magok is egy vallásban voltak, sőt a magyarokkal nem külön, hanem ugyanazon egy eklézsiát konstituáltak, ezentúl elszegényedésök miatt külön papot s adminisztrációt nem tarthatnak, hanem mind magok által jönnek, mind pedig minden névvel nevezendő javaikat átadják az előre a magyar eklézsia által írott punktumok szerint úgy, hogy sem in toto, sem in parte azokhoz különös just nem tartanak, nem formálnak. Erre az előterjesztésre az eklézsia a kurátorokat

megbizta, hogy a lengyel eklézsia javait vegye számba, tegyen jelentést a repr. konzisztoriumnak s onnan megbizottakat kérvén, azok jelenlétében vegyék át a javakat leltár mellett. 1785 dec. 27-iki közgyűlés Szaknovics kérését tárgyalja, aki panasolja, hogy 1784 aug. végén a bizottság megígérte, hogy három évi restáns fizetését kiadja, de hiába kérte, mind a mai napig nem kapta meg. A kérdés érdemleges tárgyalását akkorra halasztják, mikor a bizottság jelentését beadja. A bizottság jelentését nem találtam meg a jegyzőkönyvben. Ellenben 1792 nov. 4. közgyűlés — mely a templomépítés kérdésével foglalkozik, „a lengyel eklézsiától által jött házról határozza, hogy céduláztassék ki s vagy készpénzen, vagy csere által adassék el s ha pénzen adatik el, ára a templomépítésre fordíttassék. Közben tehát megtörtént a lengyel eklézsia beolvasása, minek megörökítéséről az egyházközség vezetősége elfeledkezett.

Bethlenben utolsó lengyel pap Trachimovics Sámuel. Ennek a kis eklézsiának önállósága már 1745-ben megszűnt s mint a kolozsvári eklézsia filiája állott fenn fia, Tr. Sándor vezetése alatt, ki 1788-ban halt meg.

Nemcsak számbeli és szellemi gyarapodásunkat köszönhetjük nekik, hanem anyagit is, ha csak Tasickinak és Augusztinovicznak, a lengyel száműzöttek e nemes utódjának szép alapítványára gondolunk. Sőt mostoha sorsuk iránt érzett részvét a hollandiai testvéreket is segélyezésre indította, kiktől 1711 dec. 4-én a Tasiczki alapítványával egyidejűleg 5444 holland frt segélyt kaptak. Említsük meg még azt is, hogy a felsorolt papok, rektorok és lektorok nem voltak mind *született lengyelek*; de több-kevesebb ideig mindegyik lakván és tanítván Lengyelországban, mintegy a nemzethez csatlakoztak s befolyással voltak arra, hogy az erdélyi és lengyel unitáriusok között még a Dávid Ferenc idejében kifejlődött szivélyes viszony fennmaradjon, sőt szorosabbra fűződjék és a kölcsönös rokonszenv megszilárduljon.

A lengyel eklézsiák az unitárius püspök fennhatósága alatt állottak. Nem volt velök semmi kormányzási nehézség. Csupán két esetet tudok, mikor a zsinat velük kénytelen foglalkozni. Az 1694. évi jun. főtanács rendeli, hogy a kolozsvári atyafiak az egyházi szolgák fizetését (papnak 1, rektornak $\frac{1}{2}$ m frt) adják meg. A másik: némely magyar eklézsiákban lakók külön gyülekezetet akartak alkotni s a keresztségre és úrvacsorára különböző szertartást behozni. Az 1698. évi jun. bölöni zsinat ezt megtiltotta. E határozat után a kolozsvárin és bethlenin kívül nem volt külön gyülekezetük.

A kollégium a református fejedelmek alatt.

E korszak elején az egyház élén magyarul nem tudó püspök áll. A magyar és szász unitáriusok között a Ravius keltette viszálykodás dúl, mely az egyház híveit két táborba osztja, a vagyonosabbak, befolyásosabbak és a külföldről hazajött kezdők, protekció nélküliek pártjára. Majd az ujonnan választott püspök sok ideig a belső viszálykodások miatt nem tud beköltözni Kolozsvárra. Az igazgatók mindegyre változnak. Az unitárius vezetők és hívek a református fejedelmek állandóan tervszerűbbé váló és céltudatos nyomása által meg vannak félemlítve.

Ezzel szemben a református egyházban a fejedelmek erkölcsi és bőkezű anyagi támogatása mellett egy széleskörű s a külföldi kapcsolatokat is befolyásoló tudományos theológiai munkásság indul meg, melynek mozzanatait és hangját egy más fejezetben ismertettük. Bethlen Gábor az 1622. évi országgyűlés határozata alapján létesített gyulafehérvári főiskolához megnyerte az itthoni legkiválóbb embereket, Keresztúri Pált, Geleji Katona Istvánt, Csulay Györgyöt, külföldről a II. Ferdinánd által koszorúzott Opitz Márton, Alsted János Henriket, Piscator (Fischer) Lajost és Bisterfeldet. S mikor Luthernek a wittenbergi egyetemen 400 tallér volt a fizetése s a Pázmán alapította nagyszombati egyetemen a fizetés 300 frt, az ők fizetésük bőséges természetbelieken felül 1000 imperiális tallér (1 tallér 2 mfrt.) volt. Példátlanul fényes javadalmazás. A reformátusok egyházi és iskolai életében egy hatalmas fellendülés mozzanataival találkozunk, a szellemi téren egy céltudatos irodalmi harc tervszerű körvonalai mutatkoznak, nálunk a belső viszálykodás erőt és önérzetet sorvasztó szomorú képe tárul elénk.

Az iskola e korbéli élete sem mutat semmi vigasztalót. Az igazgatók rövid idő alatt változnak. 1632 szept. 2-án Csánádi Pál rektort püspökké választják, november 3-án lemond rektori állásáról. Utódjául a szász Stegmann Joachimot választják úgy, hogy rektor is legyen, predikátor is. De a magyar unitáriusok ebbe nem egyeztek bele. Az ifjúság Köpeczi Miklós szenior vezetése alatt föllázadott ellene, Uzoni szerint azért, mert Ravius titokban arra biztatta, hogy az iskola régi szokásait törölje el. A városi tanács is beleelegyedett, hogy békét teremtsen közöttük, de nem sikerült. A magyar diákok 45-en elhagyták az intézetet s többé nem tértek vissza. Stegmann a sok izgalomba belebetegedett s nemsokára meghalt. A magyar

ifjúság még a halála után sem csillapodott le, mert temetésén nem jelent meg énekelni.¹ Utódjául Ozdi következett, de már 1638 elején lemondott állásáról s a városban gyakorlóorvos lett és később szenátor. Utódja *Dálnoki Nagy Mihály* 1638 jun. 26-tól, de 1646 febr. 12-től magyar predikátor is, Aki tudja, hogy ez időben az iskola színvonala legnagyobbbrészt az igazgató buzgalmától, rátermettségtől és képzettségétől függ s ezen fordul meg, az megítélheti, hogy mit jelentett az igazgatók sűrű változása. Az egyházi rend kebelében duló belső viszály nem volt jó hatással az iskola munkájára és a tanulók szellemére.

E szomorú korszakban egyetlen vigasztaló esemény Mikó Ferenc fejedelmi tanácsos 1633 okt. 1-én kelt intézkedése,² mellyel unitárius diákok segélyezésére tekintélyes összeget hagyományozott, hogy abból „szorgalmatosan és fogyatkozás nélkül taníttassák s tanulásukban segítsék”. Mikónak ez a végrendelete *egészen új jelenség iskolánk történetében*. Eddig az iskola összes személyi és dologi szükségleteit a városi tanács fedezte. Ő, államférfiui mély bölcseséggel, előre látta az idők változását s kellően értékelte azt a hátraszorított s inferiorisabb helyzetet, melybe egyházunk a ref. fejedelmek alatt jutott s e helyzet következményeire akarta felhívni a hitsorsosok figyelmét. Megnyitja azoknak az áldozatos lelkeknek sorát, akik később, a 18. század második tizedétől kezdve, mind a mai napig szent hevülettel áldoztak az egyház és iskola oltárán. Tette annál nagyobb jelentőségű, mert akkor eszmél rá, mikor Rákóczi György állami adókból akarja a kolozsvári ref. kollégiumot felépíteni és fenntartani.

Mikó Ferencről „a rágalmazni szerető” (Szilágyi Sándor jelzője) Kemény János önéletrajzában azt írta, hogy „religiójában névvel unitárius, de valójában semmi religióju ember vala”. A pápistaságban a purgatoriumot és ceremóniákat javallotta, a zsidóságból a szombatot, kiből egyet, kiből mást és a millenáris időket hitte s voltak szegénynek sok superstítoi. Ez a „csak névleg unitárius” Hidvégen unitárius templomot és iskolát építtetett önköltségén, melyben a felsőbb tudományokig lehetett tanulni. Itt kezdte iskoláját Árkosi Benedek, ki halálára írt emlékversében kegyelettel emlékezik meg róla, mint templom-építőről és iskolaalapítóról. Keserői Dajka a „cirkálás”-kor idáig eljutott, de Hidvégre nem ment be. A kollégiumra hagyott összeg nagyságát nem lehet biztosan tudni, de 4900 frt tényleg befolyt. A piaci templom s vagyonunk 1716. évi elvétele alkalmával kelt emlékirat azt jegyzi fel, hogy ily adomány eddig a

¹ L. részletesebben Stegmann életrajzában.

² Várfalvi Nagy János : Hidvégi Mikó Ferenc életrajza, „Ker. Magv.,” 1875.

kolozsvári ekklezsia és iskola javára soha senki által nem tétetett. Mikó kitűnő diplomata volt, a „nyomorúság iskolájában nevelkedett”. Bethlen oldalán fejtette ki képességeit, halála után szívvel-lélekkel Rákóczihoz csatlakozott s ennek első és legkényesebb alkudozásaiban a főszerepet vitte. Mégis sok gúnyt és sérelmet szenvedett a fejedelmi udvarban vallásáért, mert Kemény feljegyezte, hogy „az religio dolgában sokat offendáltatott”. A temetésére menő unitárius diákoknak 300 frtot hagyományozott. Ezek után megítélhetni, hogy vajjon csak névleg volt-e unitárius? Hogy az unitáriusok első emberöknek tekintették, mutatja egy 1625-ben kiadott kalendárium ajánló levele, melyben öt vezető emberök között (Mikó, Kornis Ferenc, Balási Ferenc, Daniel Mihály, Bethlen Ferenc) elsőnek említik, ki első „az sok nyomorúságok alatt vitézkedő unitaria ecclesia igaz columnái és patronusai sorában”.

A század közepén a magyar és szász unitáriusok között fennálló egyesség szerint szász rektort kellett állítani. Dálnoki Nagy Mihály betegsége alatt (meghalt 1648 ápr. 25.) *salvus conductus*-ért folyamodnak a fejedelemhez, „minthogy scholánkban tanítók nélkül megfogyatkoztunk volna, hogyha valahol arravaló alkalmas tanítókat találhatnánk, hozassuk be scholánkban”. A fejedelem megkérdi: honnét akarnak hozatni s miféle nemzetet? Azt felelik, hogy most szász kell s a szomszédságból Lusslenicából akarnak hozni. A fejedelem akadékoskodik: „Ha szász és Erdély hazafia leszen s a dézsi deliberationak mindenekben subscribál, azt is fogja profiteálni belső és külsőképen is, nem tartunk ellent benne”. Erre azt válaszolták, hogyha itthon volna alkalmas szász tanító, nem alkalmatlankodnának kérésükkel. Végül megkapják az engedélyt: „Egyet hozathatnak úgy, hogy beérkezvén cum juramento obstringálja magát, mindenekbe az dézsi végzést observálja, tanítsa és profiteálja”.

Ilyen előzmények után került Baumgarthus az iskola élére. Két ízben volt igazgató 1648—61-ig és 1665—68-ig. Szent-Iváni Márkos Dániel felette tartott halotti beszédjében különösen kiemeli, hogy nagy volt alatta a tanulók száma nemcsak a népből, hanem a nemességéből is. Petityevich-Horváth Kozma önéletírásából tudjuk (1659—61. években volt a kollégium tanulója), hogy tanulótársai voltak: Jármí Ferenc váradi vicekapitány fiai, György bátyja, Ferenc öccse, Pókai Sárosi János fiai: Gergely és János, Kissárosi Sárosi György, Szentrontási Berecki Mihály és fiai: Péter és Mihály, Sepsi Szent-Iváni Henter András fiai: Pál és Ferenc. Előbbi unitárius, de felesége pópista s Pál fián kívül minden gyermeke is az. Csak kuriózumképen legyen megemlítve, hogy Rákóczi lengyelor-

szági hadjáratában, melyet „az kalvinista s egyszersmind unitária religionak oltalmazásának, vagy promoteálásnak (melynek az utolsójától felette idegen volt ő Nagysága Erdélyben) praetextusa alatt” indított, maga is résztvett s Krakkóban pünkösztkor Stanislaus Lubienecius unitárius paptól urvacsorát vett.

Ez az ifj. Sárosi János az, aki félszázad mulva átok alatt hagyja meg fiának, hogy soha „az unitárius scholán kívül más valláson levő scholában tanulni ne menjen.” Erre püspök, plebános és esperes uraim igen szorgalmasan vigyázzanak s ha az unitárius vallást elhagyná, „mind immobile s mind mobile mindenféle kereseteimtől immunis légyen”.³

Bethlen Miklós⁴ följegyzi, hogy 1654-ben Kolozsvárra vitték s „ekkor disputáltam volt Bongardusszal, meg egy Kobzos István nevű deákkal.” Elmondja azt is, hogy ekkor Bongardus keze alatt volt Bethlen Farkas, Gergely és Elek. De atyjuk meghalván, anyjuk Kemény Kata, noha református, a bátyja és a fejedelem unszolására nehezen adá a két nagyobbat Keresztúri Pál keze alá. A kicsi Eleket otthon taníttatta, de „igazi reformátussága holtig kétséges volt az emberek előtt.” (I. 235.). 165⁰-ben visszavitték megint Kolozsvárra Apácai keze alá, aki „egy celebris disputatitot írt vala de peccato originali és én annak corollaria responsiot ex theologia et philosophia... Unitárius professorok, papok, pápista paterok is invitáltattak és opponáltak.” (I. 251.). Apafi Tolnai F. István professzort (1665—1685.) Kolozsvárról Udvarhelyre akarja rendelni papnak. Az ifjuság 1667 elején Teleki Mihály patronushoz fordul, hogy vesse közbe magát a fejedelelemnél, nehogy elvigyék Tolnait. „Hiszen ha valahol Erdélyben kivántatnák az scholának erigáltatása együtt, itt kellenék; mert itt nemcsak az unitáriusság, hanem még az pápistaság is immár valóban fészket vert” úgy, hogy ha Udvarhelyt laknék is, akkor is ide kellene hozni; ha pedig innen elviszik, „azon az ellenkező feleknek, mind unitáriusoknak s mind pápistáknak nem kicsiny örömök érkezik”.

Baumgarten első igazgatóságának idejében béke uralkodott az országban, a tanulásra jó alkalom és sokan voltak az adakozó maecenások. Baumgartennek a tanításban való jártassága, magyarázataiban a bölcsesség, beszédében a latin nyelv szépsége minden tanulónak ösztönzést adtak a tanulásra s bámulatosan lelkesítették. Az összehasonlító filozófiának minden ágát előadta. De különösen a keresztény vallás tanait

³ Kelemen Lajos: Pókai Sárosi János végrendelete. Keresztény Magvető, 1912.

⁴ Gróf Bethlen Miklós önéletírása, Magyar Tört. Emlékek. II—III. kt. Pest, 1858.

csepegtette szívökbe s az iskolából képzett papok, a fejedelem udvarába a politikában és történelemben kitűnően jártas férfiak kerültek ki s külföldi akadémiákra jelesen képzett ifjak.

Első igazgatóságának vége felé azonban ez a helyzet teljesen megváltozott. A német és magyar őrség, melyet 3 napra önként fogadtak be a városba, harmadfél évig maradt nyakukon s ezek annyira kiélték a polgárokat, hogy a gazdagok is csaknem koldusbotra jutottak és sokan kiszöktek és elbujdostak a városból. Benn az őrség garázdálkodott, künn a török ólálkodott. Nélkülözés és inség szakadt a polgárokra. 1661-ben kitört a pestis. Baumgarten szilárdan és híven állott hívei között s őrizte, mint a jó pásztor, a nyáját. Árkosi Benedek a lelki tanítókért való könyörgésében mondja: „mely igen megfogyanak a pásztorok, kik az te népedet igaz tudománnyal és jó példaadó erkölcsökkel igazgathatnák” és jöttek a hamis próféták juhoknak öltözetében, kiknek az ő tudományok előbb-előbb mégyen. Az 1660. körüli politikai s közállapotok súlyosdását jellemzi e sorokban: földünket elpusztította az ellenség, városaink felgyújtattak, „tartományainkat szemünk láttára megemésztették az idegenek”. Kéri a gondviselést, rontsa meg a „sattzoltatókat”, szabadítsa meg nyomorgatásukból s ne adja vérüket szomjuhozó ellenségeik kezébe.” Olyan nagy mérveket öltött a nyomorúság, hogy a polgárok megrázó szavakkal kéri a császári biztostól, engedje őket megmaradt holmijokkal kiköltözni, mert „Kolozsvárt lenni a legtűrhetetlenebb állapot”. 1655 áprilisában egy borzalmas tűzvész hamvasztja el a város nagy részét, nekünk az óvári „nagyobb” kollégium kivételével két templomunkat, tornyunkat, harangjainkat, a templom körüli boltokat, plebánia házat. Később az a hír szállt szájról-szájra, hogy ápr. 11-én, midőn a nap délről elhalad, a város megmaradt része is el fog égni. Ezért 3 unitárius diák éjjelenként felváltva folyton őrködött az utcákon. Mikor a félelem egy kissé csillapodott, ketten őrködtek. (Fasc. II. 100—101. l.) Uzoni-Fosztó szerint a gyujtogató két tanuló volt a jezsuitáktól, ami Jakab Elek szerint valószínű ugyan, de nem egészen bizonyos. A templomot és tornyot nagy erőfeszítéssel nemsokára felépítették, de a harangokat csak később tudták beszerezni.

Az iskola élére, Baumgarthus plebánussá választása után, Rákosi Boldizsár áll, kit nem a lelke, hanem a szükség állított az igazgatói állásba. Úgy látszik, hogy nem nagy buzgósággal viselte tisztét s nemsokára le is mondott, világi pályára lépett és orvosi gyakorlatot folytatott. A rend és fegyelem nagyon meglazulhatott és a hívek szegénysége és nyomorgása nagyon nagy lehetett, amit a következő eset (Fasc. II. 191.) is bizo-

nyit. 1663 januárjában történt, hogy a sok háború és fegyverzaj miatt a kezdettől szokásban volt karácsonyi kantációját a diákoknak a hívek megtagadták s január 4-én kantációpénzül felküldenek fejenként 50 drt. 7 diák összebeszél, hogy ezt a csekély összeget ne fogadják el, hanem 1—1 pénzzel megpótolva, küldjék vissza az eklézsiának. Szombaton délután 3 órakor a templomba menést kereken megtagadják. Templokozás után a tiszt. urak hivatják a diákokat, akik a korholó szavakat gúnyosan fogadják, semmibe veszik. A konzisztorium azonnal összeül, tárgyalja az ügyet s mikor határozatát a rektor ki akarja hirdetni, botokkal rárohannak a rektorra és ökonomusra, dulakodás támad, miközben a rektor egyiket (Bágyoni nevű) megsebesíti. Természetes, hogy az ügy újból a konzisztorium elé került, a diákok törvény szerint bűnhődtek, az intézettől bocsánatot kellett kérniök, 3 napig nyilvános karcerbe zárattak s a pénzből sem kaptak, amit a szenior, kántor és Csikfalvi (ezek nem csatlakoztak a lázongókhoz) osztottak fel. Talán ez az eset is siettette Rákosinak állásától való megválását. Utána megint a nagytekintélyű Baumgarth következett.

A háború következtében fellépett pestis rettenetesen megritkította papjaink és tanáraink sorait, ami szintén nagyban hozzájárult legyengülésünkhöz.

A ref. fejedelmek korában négy ízben volt pestis, melyek közül különösen az 1661. évi szedett tőlünk áldozatokat nagy számban s vészesen megritkította a tanárok sorát.

Az első 1633 aug. második felétől az év végéig tartott. (Fasc. I. 120.) A magyar cőtus diákjai több, mint 455 halottat temettek. Tanulóink közül aug. 8-án meghalt egy Ürmösi András nevű, szept. 11-én a szentpéteri iskolából egy mendikáns, 22-én egy diák, nov. 3-án Kilyéni Péter diák, Szentmártoni Márton mendikáns.

Az 1661. évi pestis dühöngésekor unitárius diákok 400 halottat vittek ki a temetőbe. Ekkor halt meg Beke Dániel (1661. III. 7.), Járai Sámuel (1661. VI. 3.), Szörös Mátyás, Dálnoki Lőrinc rektor (Fasc. II. 181.), Árkosi Benedek, Enyedi János lektorok, Árkosi Ferenc szentpéteri iskolai lektor. 1661 febr. 9-én (Fasc. II. 168.) olvassuk az első bejegyzést a pestisről, mikor Szebeni Keresztély szász kollaborator meghalt s csak okt. 5-én kezd szünni ez a szörnyű vész, amely annyira megritkította a papok és tanárok sorait, valamint a tanulókat is. A következő évben a törökök és tatárok tűzzel-vassal dúltak és pusztítottak, foglyokat hurcoltak magukkal s olyan ije-delmet okoztak, hogy Uzoni-Fosztó szerint 1662-ben csak 7 magyar és 2 szász tanuló volt az iskolában (Egyháztört. II.

412. l.); *Járai János püspök halála után* (1661. VI. 3.) 2 évig és 5 hónapig nem volt püspök. Annyira papok nélkül volt az eklézsia, hogy az 1665 június 21-i nyárádszentlászlói zsinatnak el kellett rendelni, hogy a kolozsvári eklézsiaiban rendre szolgáljanak hetenként a torda-aranyosi és marosi kör papjai.

A kolozsvári magyar eklézsia előadván papjai belegségét, kéri a zsinat segítségét. A zsinat rendeli, hogy az Aranyos körből rendre szolgáljanak a papok egy hétig Kolozsvárt; ha a papok mind szolgáltak, következzenek a Maros- és Küküllő-köriek s ha a kolozsvári papok addig sem gyógyúlnak meg, az eklézsia gondoskodjék papról magának. Beteg volt Szentmártoni Bodó Bálint. A megelőző évben meghaltak: Kökösi János és Radecius János. Egyedüli magyar pap volt Solymosi Boldizsár püspök. Két év múlva a bethlenszentmiklósi zsinat jegyzőkönyvében olvassuk, hogy az eklézsia meghívta Kövendi Nagy Mihály árkosi papot, aki a háromszéki kör esperese is volt, de semmi rábeszélésre sem vállalkozott. A közbeeső időre 1662 aug. 2-től 1664 aug. 24-ig, míg papszükében volt az eklézsia, Bölöni Nagy Gergely szenior rendeltetett prédikálni, kit 1678-ban Schirmer helyére hívtak rendes papnak a szentpéteri külvárosi eklézsiaiból. De nem volt jó a viszony közte és a püspök között, mit bizonyít az 1678 jan. 9. eset, melyet a Fasciculus írója örökít meg. A püspök délelőtti beszédjét tévesen magára vonatkoztatva, délután olyan támadó beszédet mondott ellene, hogy a püspök felingerlődvén még befejezése előtt kiment a templomból. Ez a paphiány s a meglevő kevésszámúaknak is egyenetlensége, mely a diákság szemeláttára és füle hallatára foly, nem lehetett épületes hatással rájuk és a hívekre.

1677. okt.-ében (Fasc. II. 347.) megint dühöngeni kezd a pestis. A főnök feljegyzí, hogy Apafi leánya Radnóton meghalt, a nemesség nagyszámu és fényes kíséretében Kolozsvárra hozták és a Farkas-utcai templomba temették. Ekkor határozták, hogy a külvárosban a noviciusok kötelesek temetésre menni 24 drért, de csak egy részük, mert két csoportba (pars) vannak osztva. A tanulók közül halálesetet nem jegyez fel, habár azt mondja, hogy különösen gyermek halt el sok s az 1678.-ik évet imádsággal kezdi. kérve istent, hogy a pestist tartsa tőlük távol. 1686 májusában (Fasc. II. 425.) súlyos ragályos betegség terjed el az egész országban s a városban is. Sokan meghaltak. Iskolánkból 32 diák, egy néhány szekundanus, s mendikánsok közül sokan súlyosan megbetegedtek.

Kollégiumunk felügyeletében e korszakban nagy változás történt. A püspöknek ugyanis eddig az iskola felügyeletébe és

ellenőrzésébe, mely a plebánus és az eklézsia, valamint a városi tanács hatáskörébe tartozott, semmi beleszólása nem volt. Koncz Boldizsár szerezte meg ezt a jogot, aki 1668-ban előterjesztést tett a kissárosi zsinathoz, amely „szeretettel és becsülettel felkérte a kolozsvári eklézsiát, engedjen a püspöknek a plebanuséhoz hasonló hatóságot a gimnázium felett is, hogy az ifjakat illetlen öltözködési s más hibáik miatt megfeddhesse”. Az eklézsia teljesítette e kívánságot. De a teljes felügyeleti jog csak később adatott meg. Az egyházi tanács 1685 jan. 18.-i végzése kimondja, hogy „akiket az egyházi tanács az iskola tagjai közé felvesz, a tanulók is kötelesek elfogadni s az igazgató és helyettese akarata ellen senkit visszautasítani nem szabad”.

A kollégium fenntartására Koncz püspök előtt soha nyilvánosan nem gyűjtöttek. Nem volt szükség rá. Szomoruan mutatja sorsunk elárvulását és lehanyatlását, hogy a fejedelmi kor végén erről a szükségéről gondoskodnunk kell. Koncz püspök éber figyelmet fordított az eklézsia és a kollégium részére állandó tőke létesítésére és gyarapítására. A felügyeleti jog megadásával szemben ezzel fizette vissza háláját. „Nem lehet kibeszélni, — mondja Uzoni-Fosztó — mekkora gondot fordított arra, hogy az iskolában derék igazgató s ifjúság legyen”. (Jakab E. Kolozsvár tört. II. 810.).

Koncz Boldizsár püspök 1682 okt. 30-án kimutatást készít az általa gyűjtött alapítványokról és adományokról. Ezek között: 1661-ben Mikes Mihályné Munkácson laktában 100 aranyat adott a kolozsvári eklézsia számára, más alkalommal megint 50 aranyat. Egy máskor „deákok taníttatásokra” az áldott emlékezetű patrona asszony titkos parancsolattyaából adminisztrált 5 héán 500 igaz aranyokat. Járai Mihályné 200, Stenczel Imre 500 aranyat adott. Ezeken kívül „tartottam és tartok házamnál „az erdélyi unitárius eklézsiák számára” 2500 aranyat és holmi egyetmás ezüst marhákat”. 1683-ban Szent-Iváni Márkos Dániel plebános, Rázmán Péter és Péchi András megállapodnak, hogy Koncz püspök az általa gyűjtött és kezelése alatt tartott javakból betegsége alatt 500 aranyat maga s gyermekei táplálására elkölthet. A megállapodás így történt: e hármat, mint a püspök kezeinél tartott kevészámú bonumoknak consciusait és őkegyelmétől titkosan ugyanazon bonumoknak designált curatorit” a püspök megkereste, hogy az ő hírökkel és engedelmmökkal nyúlhasson „az erdélyi unitárius eklézsiáknak bonumihoz 500 vert aranyokig, melyekkel magát és édes gyermekit tisztességesen táplálná, „miután súlyos paralizisbe esett és a miá ordinarie nem szolgálhatott”. Mivel már nem kereshet, megengedték, hogy e summát egyszerre, vagy apránként magához vegye s

„magát és édes cselédgyeit abból tartsa“ e feltételek alatt: 1, az összeg, mint adósság, az erdélyi unitárius eklézsiák számára plenarie megfizetessék s ami ezen felül marad, abból legyen divízió a város törvénye szerint; 2, ha gyermekei „éretlen korban“ meghalnának, vagyonát az erdélyi unitárius eklézsiák számára és pro lucro ajándékozza; 3, adjon írást maga és utódai képében, hogyha „magva“, utódai kihalnának, minden más praetendensek előtt az őkegyelme ágán az erdélyi unitárius eklézsia (= egyház) legyen első ez összegig.

Koncz püspök 1683 nov. 27-i végrendeletében könyveit és írásait a kolozsvári eklézsiának hagyja, „azokból senki más ne osztozzék, mivel nagyobbára ugyanez eklézsiából vöttem volt“, a tordai iskolának 100 frtot, a szegény unitárius papoknak 25-öt, a szegény lengyel atyafiaknak 25-öt ad s meghagyja, hogy a nemes városról, ispotályról, toronyról s egyéb házi szegényekről se feledkezzenek el.

1684 jan. 8-án Huszár Péter és Szabó Gáspár gondnokoknak tanuk előtt átadott általa 21 év alatt gyűjtött 2000 aranyat a „külső eklézsiák elkövetkezendő szükségeire“. Nagy részét az eklézsiák különböző szükségeire kiadta már; a még nála levő részt az erdélyi eklézsiáknak, de főképen a kolozsvári unitárius materekklézsiának akarná adminisztrálni e feltételek alatt: az azokhoz való provízió és dispenczió őt és a plebánumot s halála után utódját illeti, minthogy azt „külső eklézsiák contributiójából percipiálta, hozzá tévén azt is, hogyha az eklézsia rászorulna, annak expendálására vel in toto, vel in parte Horváth Kozma úrnak, vagy testvéreinek híre nélkül semmit abból ki ne vegyenek, hanem őket értesítsék és censurájukat vegyék. Ugyanazon napon és tanuk előtt előadja, hogy „mostani megnyomorodott állapottyához képest“, most már régtől fogva salariumában sem pénzül, sem borul, sem búzául az eklézsiától semmit fel nem vett, magánál tartott 500 aranyat ilyen feltételek alatt: 1, minthogy a kollektát maga industriája által szerzette s maga azon nyomorult állapotjában, gyermekeit illető jókból élt, gyermekeit azért meg ne háborgassák, se tőlük ne exigálják; 2, ha gyermekei előbb meghalnának, atyafiai addig nem örökölhetnek, míg az összeg, mint debitum, az eklézsia részére nem excindáltatik. 1684 okt. 27-én Koncz püspök halála után a néhai püspök árvái, Koncz Boldizsár és Koncz Anna asszony és az új püspök Szent-Iváni Márkos Dániel és az eklézsia patrónusai között megegyezés jött létre: az árvák önként ígérték a néhai bonumai közt levő 500 arany visszaadását az eklézsia kezéhez. Az eklézsia pedig 600 mfrtot ígért az árváknak usualis készpénzül „néhai édes atyjuk hűséges szolgálatára nézve. Mire nézve

úgy rendelkezünk, hogyha magtalanul halnak meg, menjen vissza a pénz az eklézsiának⁵.

Az iskola berendezése és felszerelése a tárgyalás alatt levő korszak elején nagyon hiányos és elhanyagolt lehetett, mert 1626 nov. 16-án (Fasc. I. 56.) maga az igazgató küldi a szeniort és kollaboratorokat, hogy panaszoljanak a városi tanácsban az egyházfiak hanyagságáról. A szükséges intézkedések megtörténtek, mert két hét múlva nov. 29-én már feljegyzi, hogy az auditorium kathedrájának lépcsőit megcsináltatták. 1627 febr. 10-én (Fasc. I. 29.) csináltatott a főnök két nagy edényt, „ami a kollaboratorok hanyagsága miatt már 8 év óta nem volt”, a gyermekek számára, hogy jobban távol lehessen őket tartani a kúttól. Március 5-én (Fasc. I. 58.) sok panasz és unszolás után az aedilisek megcsináltatták az árnyékszéket; 12-én az asztalt a gyermekek tantermében. 20-án ugyanide egy táblát készítettek. 1627 okt. 27-én (Fasc. I. 62.) megcsináltatták a tanterem kályháit, a gyermekek szobájának az ablakait (1 frt 50 dr.) és gyűjteni kezdték a gyermekektől a fát szobáik fűtésére. A főnök az ablakok megcsináltatására 2—3 pénzt szed össze a gyermekektől.

A korszak vége felé 1689-ben okt. 24-én (Fasc. II. 465.) a rektor elrendeli, hogy a *Pax intrantibus* és *Salus exeuntibus* nevű szobákból a lakók költözzenek ki s a négy tanár részére, akiket külföldről várnak, berendezzék. A fatartó szobát kiüritik, kitakarítják és egy osztály számára berendezik. *Et sic nova quaedam metamorphosis incipit ex stere*, — veti utána a főnök. Dec. 12-én (Fasc. II. 467.) ezt a szobát a *classis poetica* s ennek *preceptora*, Kolozsi Márton, használja először. Ugyanez év őszén (nov. 3-án) a főnök szobájában a régiségtől omladozó kemence helyett egész újat rakatnak.

A tárgyalás alatti korszakban három nevezetesebb látogatás emléke maradt fenn, melyek közül az elsőnek eredménye az *Appellatium* elvétele lett. 1628 szept. 30-án (Fasc. I. 66.) a fejedelem a kormányzót és Kassai urat az iskolába küldi, hogy meglátogassák és megvizsgálják. Okt. 1-én a fejedelem távozik a városból s Erdélyi István és Cserei Farkas biztosok (Fasc. I. 67.) a Zsigmond királytól építtetett auditoriumot, „melynek 30 nagy ablaka van”, elveszik a szászok templomául.

1633 aug. 27-én Stoinzki János, Kres és Tasziski lengyel urak meglátogatják az iskolát és az összes helyiségeket és szobákat megvizsgálják (Fasc. I. 107.). Ezt az eseményt Segesvári krónikájában jul. 27-re teszi (Erdélyi tört. adatok IV.

⁵ Jakab E.: Kolozsvár története, II. 809—811. l.

206.). Frank Ádámot kísérték ide Lengyelországból. Nevüket így írja Kénosi: Joannes Taszinszki, Joannes Stoinzcki és Johannes Kresz. Ezeket a lengyel urakat Bártfáig tanácsbeli emberek kísérték vissza, Ördög András és Huszár Péter aug. 12-én. (Stoinszky, máskép Statoriusról I. bővebben a dézsi egyesség c. fejezetben.)

1654 máj. 8-án (Fasc. II. 87.) a német császár követe volt a városban s meglátogatta az iskolát s megnézte a templomot is.

A református és unitárius diákok közötti viszony szemléltetésére egy-két adat: 1654 jan. 3-án a kálvinista konzisztórium feljelent egy unitárius diákot, mert ez egy bűnös ref. diákot — más ruhát adván neki — elmenekülni segít. Mikor az ügyet a papok, rektor és lektorok szenátorok tárgyalni kezdték, a feljelentő vádlók nem jelentek meg, sőt tagadták, hogy ők lennének a vádlók. A diákot mégis kicsapták. Miért, ha nincsenek vádlók? A főnök így magyarázza: *Quia metuebant pastores et A. senatus, ne isti clandestinis consiliis aliquid malum tum ecclesiae, tum scholae nostrae inferrent, quandoquidem a longo tempore occasionem id exequendi expectant, hicque si illud in schola nostra tulissent, facile occasionem arripuissent.* És hozzáteszi: *exemplum hoc monere poterit universos studiosos praecipue, qui audaces et praecipites sunt ad excitandos tumultus, non debere familiaritatem habere cum studiosis minoris scholae, meminerint istius semper: quicquid agis, prudenter agas et respice finem.* (Uzoni-Fosztó II. 44. Fasc. II. 81.).

A főnök nem helytelenül ítélte meg a helyzetet, mikor a kálvinisták „titkos terveiről“ beszélt, mert egy évre rá a reformátusok megkapták a városi tanácsban az egyenlő jogosultságot.

A Fasc. írója 1658 dec. 31-ről (Fasc. II. 152.) feljegyzi, hogy „a szomszéd iskola“ két diák által meghívja őket Apácai rektor és Portshalmi András lektor nevében a promoteálásokra. Ez az adat alkalmat nyújt nekünk Török István egy téves adatának helyreigazítására. Török a ref. kollégium történetében (I. 37.) az újonnan épített ref. kollégium működésének kezdetét 1656 nov. 20-ra teszi s azt mondja, hogy Apácai II. Rákóczi György fejedelem parancsából ezen a napon vette át, az újonnan épített kollégium igazgatását. Ha ez igaz volna, akkor a főnök nem beszélhetne *vicina scholá-ról*, ami arra mutat, hogy 1658 dec. 31-én a tanítás még ott folyt. S így valószínűen az a Szalárdi krónikája nyomán alkotott hozzávetése sem helyes, hogy II. Rákóczi uralkodása első felében segítette befejezéshez az iskola épületét“.

1674 októberében (Fasc. II. 308.) Bánffy Dénes Kolozsvárra érkezik s elrendeli a ref. kollégiumban a közvizsgálatok megtartását. Ezekre a mi papjaink, tanáraink és diákjaink is meghivattak, ahol miután tanulóink közül néhányan elég szilárdan opponáltak, Bánffy rendeletére tanáraink is opponáltak. Plebánusunk a Kolossz. levél II. 9. alapján hosszú magyar vitát állt a professzorral.

1682 májusában (Fasc. II. 382.) Cserei Mihály szekundanus, Cserei Farkas fia, elkövetett kihágásai és gonoszsága miatti félelmében, kiszökött az iskolából, a ref. iskolába (in scholam adversae partis) ment, áttért a ref. vallásra s mint apostata „megbocsáthatatlan bűnbe esett“, mondja a főnök.

Híven jellemzi a kort, amit a városi közgyűlés jegyzőkönyvében a diákok fegyverviseléséről olvasunk. 1618 jan. 2. ezt a végzést hozzák: „Minthogy az ifjuságnak idő után a városon széjjeljárásából sok gonoszság következik, végeztetett, hogy ezután 8 óra, vagyis a takarodó harangozás után a városban fegyveres kézzel széjjel járni ne legyen szabad... Kérik a százférfiak a birót és tanácsot arra is, hogy mikor mestert hívnak az iskolához, adják eleibe, hogy a deákok az iskolában fegyvert ne tartsanak, hanem mind akik most vannak az iskolában, mind akik ezután jönnek, fegyveröket a mesterhez adják be s mikor a városról elmennek, akkor adja ki; 8 óra után az iskolán kívül a városon széjjel járni senki se merjen, mert megfogván a biróhoz viszik s mások példájára megbüntetik“. Hiába hozza a tanács a szigorú tilalmat, a kardviselés s az azzal való vitézkedő visszaélés az egész század folyamán tart. Künn a világban a 30 éves háboru dúlt s az iskola belül mit mutathatott mást, mint a külső világ képét kicsinyben. 1639 októberében (Fasc. I. 177.) végezték a tiszt. urak és a tanács, hogy az iskolában senki kardot ne hordjon, kivont karddal senkit ne bántson s ha megkísérli, irgalom nélkül kizárassék. Senki a városban, vagy azon kívül fegyvert ne viseljen, mert az örök megfosztják s szégyent hoz magára. 1644 febr. 15-én (Fasc. I. 235.) egy felmerült eset alkalmából, mikor egy diák kivont karddal rontott rá egy másikra, megerősítik a régi törvényt és szigorú végrehajtását rendelik el. 1645 nov. 3-án (Fasc. I. 263.) egy diákot azért zárnak el a város tornyába, hová a gonosztevőket szokták, mert a Közép-utcában részegen, kivont karddal összevagdalt egy kocsist. 1696 febr.-jában (Fasc. I. D. 45.) két diákot keményen megbüntetnek, mert a coetusban kivont karddal hadonásztak és többeknek kárt okoztak. Ez a diák-virtus a következő században is tart úgy, hogy Szent-Ábraháminak 1727 máj. 5-én el kell rendelnie (Fasc. IV. 388.), hogy akinek fegyvere van, a coetusból azonnal

kivigye, vagy eladja és senki fegyvert tartani ne merjen elvesztése büntetése mellett.

Mikor 1662-ben a német őrség Kolozsvárra bevonult s a polgárság minden fegyverét összeszedte, „a nagy scholában” levő diákok fegyvereinek száma volt: 14 szablya, 16 puska, a farkas-utcai iskolában: 13 szablya, 14 karabély, 2 pisztoly. A nagy templom körüli boltokban is sok fegyvert foglaltak le. Magyarázata az, hogy e háborus időkben szükség esetén mindkinek s tehát a diákoknak is ki kellett állaniok a falakra a város védelmére.

Az egész 17. század az iskolai *tanulmányok rendje tekintetében jóformán semmi változást és haladást nem mutat*; halad a 16. század mutatta úton. Más okmányok hiányában, az I., II. Fasciculus szórványos adataira vagyunk utalva. A főnök feljegyzi rendszerint a leckék megkezdése és vizsgálatok alkalmával az előadók és a tantárgyak neveit. 1638 febr. 1-én (Fasc. I. 152.) a rektor kezdi a logikát, a lektor a retorikát. 1639 márciusában (Fasc. II. 165.) a leckék rendje ez: a rektor folytatja a logikát és görögöt. Dálnoki János megkezdí a fizikát és theológiát, Dálnoki Lőrinc a retorikát Cicero beszédeinek fejtegetésével és Radecius Mihály az ethikát és poezist. 1669 jul. 1-én (Fasc. II. 255.) feljegyzí: egész héten közvizsgálat volt a diákoknak theológiából, görögből és Erasmusból, amelyen a kálvinista diákok is jelen voltak s „contentio facta est ab iisdem”; a gyermekeknek a theológiából, syntaxisból, etimológiából, Cicero leveleiből és Comeniusból. 1684 dec. 11-én (Fasc. II. 404.) kezdi a vizsgát a rektor theológiából, Almási logikából; d. u. oratoriából; 12-én templomozás előtt Guzovius görögből és litteraturából; d. u. a főnök poezisból, t. i. Aen. I. könyvéből; 13-án Torockai András syntaxisból, Dombai János etimológiából. Mellékesen jegyezzük ide, hogy vizsgálatok után Solymosiné öt asztal mellett olyan lakomát adott, amelyenre a diákság nem emlékezik.

A tanulás eredményének mintegy gyakorlati próbája volt az a szokás, hogy a szenátorok a tanárok és papok kíséretében néha-néha megjelentek az iskolában s ott szavalatokat hallgattak végig. 1627 ápr. 6-án (Fasc. I. 58.) 4 gyermek szavalt (habuernut declamationem) az iskolában szenátorok és papok nagy sokasága előtt. 1627 okt. 2-án (Fasc. I. 62.) 8 gyermek a communitásban, de ez a rektornak nem tetszett. 1628 ápr. 7-én (Fasc. I. 64.) 7 gyermek senatorok előtt, akik 4 frt 2 dít adtak. 1654 márc. 9-én (Fasc. II. 84.) orációt tartottak a következő nemes szekundánsok: Bethlen Farkas, Bethlen Gergely, Daniel István, Horváth János és Pellionis János. Utóbbi „az ellenfelek személyét felöltvén” a háromságról, a többiek az

egy Atyaistenről. Az előadás (declamatio) a tiszt. és tanácsos urak nagy számának jelenlétében folyt le. A vitatkozás különben a tanításnak és tanulásnak a korszellem diktálta kedvelt módja és formája volt. 1673 aug. 19-én (Fasc. II. 299.) egy diákot megbüntettek (25 dr.), mert respondens volt s nem jelent meg a logikai disputációra rendelt órán.

Mikor Jövedécsit 1680 jan. 27-én (Fasc. II. 372.) igazgatónak beiktatták, az egész iskolát újan rendezik (in novum statum redigitur), t. i. az egész coetust öt osztályba osztják. Tíz esztendővel később, 1690 febr. 15-én, Jövedécsi plebánus lemondása után Dimén rektor és három új lektor beiktatása alkalmával feljegyzi a főnök, hogy mind a domesticus (= kolozsvári), mind a mendicans (= vidéki) gyermekeket két részre osztván két osztályt csinálnak (Fasc. II. 469.), minthogy őket egybezsűfolni rettenetes alkalmatlan volt és sikertelen (quod in una detrudi molestissimum, imo horribile videbatur et inutile). Egyiket *rudimentalistáknak*, másikat *etimologistáknak* mondták. Amazoknak Holdvilági György szász volt a preceptora; ezeké a magyar Eperjesi István. Egyben külön termet is jelölnek ki számukra (designatur pro classe musaeum characteristicum M. juxta classem aliam) a másik mellett. És határozzák azt is, hogy az összes gyermekek az egész iskolában a leckék idején a két osztályban feltétlenül kötelesek jelen lenni és senkinek sem szabad tanítványát a saját szobájában a klasszistól visszatartani; különben súlyos büntetés és a rektor fenyítéke alá esik. Mindezekre pedig örködni a főnök kötelessége. Ugyanekkor kötelességévé teszik a diákoknak, hogy mindenki tanítványainak két hét alatt legalább egy ének dallamát megtanítani köteles; aki e kötelességét nem teljesíti, azt a coetus hanyagságáért minden alkalommal 15 dral bünteti. A szintaxisták a főnök fegyelmezése, azaz pálcája alatt maradnak. Febr. 23-án kezdődnek a leckék s a poetica classis terméül a kapu feletti palatium jelöltetik ki.

Ebből a határozatból következtetve megállapíthatjuk, hogy a kollégium alsó tagozatának tanulói eddig nem voltak osztályokba tagolva, hanem egy preceptor keze alatt egy tanteremben tanultak, akárhányan voltak, olyanformán, mint ma az osztatlan népiskola minden osztálya egy tanító alatt. Méltán mondotta a határozat ezt az állapotot terhesnek és sikernélkülinek. Ugyanez a helyzet volt a reformátusoknál is. Apácai 1656. évi igazgatói beszédjében az iskolák szükségéről és elpusztult állapotáról fájdalmasan állapítja meg, hogy nincs egyetlen auditorium, ahol beszédet, közvizsgálatokat, vagy nyilvános vitatkozásokat lehetne tartani. És hol van a hat klasszis számára a hat tanterem? A tanítók a zsirosabb papi állomásokra

vágynak s csak szükségből átmenetileg maradnak publicus preceptoroknak, honnan mihelyt lehet, menekülnek. A tanári testület egy-két tanár vezetése mellett ilyen állandóan változó, kellően nem fizetett tanítókból állott, kiknek működése inkább akadályozta, mint segítette a gyermekeket fejlődésükben. Apácai a gyulafehérvári kollégium szervezete áthozásával 6 osztályra tagolta a gimnáziumot s talán nem csalódunk, ha a Jövedécsi alatt nálunk történt tagolást az ő hatására vezetjük vissza. A publicus preceptoroknak azt a sűrű változását, tanításra való készületlenségüket nálunk sokkal későbbben, a 19. század harmincas éveiben Brassai veszi kemény kritika alá s a korondi zsinat változtat a tarthatatlan helyzeten, amint később látni fogjuk. És azt is látjuk, hogy a magántanítók tanítványaikat ide-oda küldözgetve, s mindenre felhasználva elvonták a leckéremenéstől. Ezen az állapoton ez a határozat minden esetre sokat javított. 1694. dec. 17-én (Fasc. I. D. 25) már így nevezik az osztályokat: *logikusok, retorok, poéták, sintaxisták, etimologisták és parvisták.*

Az a szokás, hogy temetések alkalmával a diákok a gyászoló családnak halotti verseket írtak, abban a korban általános volt. A poezis tanításának ez volt az életre kiható gyakorlati próbája. Egyre-másra készültek tehát az epicediumok. A legtöbbször minden költői ihlet nélkül. 1684-ben (Fasc. II. 402.) Jövedécsi alatt kimondják, hogy mindenki köteles — etiam ipsi nasutuli, quid dico? ii vero maxime — versét előbb bemutatni a poezis preceptorának, nehogy valami szégyen érje az iskolát a hiányok és hanyagság miatt. Ugyanez időben 1689-ben (Fasc. II. 467.) eltiltják a haszontalan, trágár, szemérmetlen énekeket, melyek abban az időben nagyon el voltak terjedve s csak az istentiszteleti és halotti énekeket engedik meg.

Jövedécsi 1683 szeptemberében a *konciótartás* szokását — a főnök megjegyzése szerint — „a diák urak nagy előmenetelére” vezette be (Fasc. II. 396.). Nehogy pedig ez a jó kezdemény valami hanyagság miatt idővel ellanyhuljon s a hozott törvény megszűnjék és az iskola és igazgató tekintélye kisebbedjék, 1684 május 6 án elrendeli, hogy ha valaki a maga rendjén beszédet nem mond, 50 nummus a büntetése, de úgy, hogy a következő alkalommal köteles beszédjét megtartani. A beszéd legyen jól kidolgozott, világos, tiszta, meghallgatásra méltó, építő, nehogy az Isten ígéje és a vallás, mely szent, profanáltassék. Aki koncióra nem megy, büntetése mindannyiszor 2 dr.; aki a maga sorában nem beszél s azután sem. 1 frt a büntetése.

A *mezőre és erdőbe való kimenetel* az egész korszakban szokás volt. 1628 május 10-én olvassuk (Fasc. I. 65.), hogy a

gyermekeket kiviszik a mezőre recreandi animi causa. Ugyanez év július 3-án (Fasc. I. 66.) az összes gyermekeket kiviszik a diákokkal együtt epret szedni. 1641 jun. 24. és jul. 8-án szintén (Fasc. I. 218.). Sőt 1643 szept. 29-én a coetus azt határozta, (Fasc. II. 17.), hogy 25 pénzbüntetést fizet az, aki nem megy ki az erdőbe recreatoria. Ezt Dálnoki Mihály rektor jóváhagyta, de Baumgarthus eltörölte.

Baumgarthus rektor alatt 1657 jun. 1-én (Fasc. II. 129.) a közvizsgálatok befejezése után hoznak egy határozatot, amely élesen bevilágít az akkori viszonyokba s a leckérezárás ellenőrzésének elhanyagolt voltába. „A nagyobbik iskola tanulói tanulásának előmozdítására, a hanyagoknak a nyilvános leckék látogatásában megjavítására“ a régi törvények fenntartásával rendelik, hogy ezután *az ökonomusok a leckeórákon a tanulókat szemmel tartásák az auditoriumokban*, a hiányzók neveit feljegyezvén a professzoroknak átadják, hogy aztán a rektor komolyan meginthesse azokat. Ha valaki egy héten 3 leckét igaz ok nélkül mulaszt, annak a hétnek a jövedelméből nem részesül.

1626-tól kezdik *vezetni a szeniorok a Fascikulusokat*, melyek sűrű betekintést engednek az iskola belső életébe. A korszak vége felé 1676-ban *összeállították az iskola első törvényeit* a gyakorlatban előfordult kihágási esetek és a cötus hozott határozatai alapján.

1689 máj. 17-én Hidelve leégett. Másnap a német katonák berohantak a kollégiumba, a nagy auditoriumból a padokat kihányták, az élelmező tisztek által a katonák részére összeszedett gabona raktárául lefoglalták, lakatot és pecsétet tettek rá (Fasc. II. 459.). Senki sem tudta megakadályozni. Jul 6-án a főnök feljegyzi (Fasc. II. 478.), hogy a nagyobb *ἀρχοατηριον*-t elvevén, a tanításnak és tanulásnak minden lehetőségét elvették; de a rektor utánjárására kiürítik, kitisztítják, lemeszelik, a butorokat lefestik s jul. 6-án Szaniszló István lektor megáldó beszédjével istentiszteleti célokra felszentelik. Bedő Pál püspök panaszára (Jakab E., Kolozsvár tört. II. 819.) a városi tanács követeket küldött Fogarasba a fejedelemhez panaszolni s e lépés eredménye volt az auditorium kiürítése. Bedő püspöktől 1690 márc. 31-én Vizkeleti István nyiltan kérte a főtéri templom átadását.

Szörnyű átalakulás jelei mutatkoznak.